

BRONISLAV CHOCHOLÁČ

O STUDIU POZEMKOVÝCH KNIH

Jedním z velmi důležitých úkolů naší současné historiografie je systematizovat výsledky bádání různých historických oborů za poslední léta a především ukázat perspektivy jejich dalšího studia. Několik takových článků se objevilo v roce 1990 a 1991 v našich nejvýznamnějších časopisech.¹ Je potěšitelné, že v nich autoři připomněli význam pozemkových knih a potřebu jejich soustavného studia.²

Pozemkové knihy (PK) patří vedle urbářů, vrchnostenských účtů, hospodářské korespondence aj. k nejrozsáhlejším a nejpočetnějším pramenům pro studium dějin poddanského obyvatelstva v 16.–18. století. Zejména nejstarší knihy z konce 15. a ze 16. století jsou v řadě případů jedinečným pramenem pro určitou lokalitu v předbělohorské době. Pro lepší představu o rozšíření nejstarších pozemkových knih lze uvést jejich celkový počet v Moravském zemském archivu v Brně. Pro 35 panství máme k dispozici 124 knih založených před rokem 1600.³

Výjimečnost starších knih je také v tom, že v cizině nemají obdoby v obecnosti svého rozšíření. Časově je předcházejí ojedinelé knihy vídeňského okruhu z počátku 15. století. K jejich většímu rozšíření a k úpravě obecními předpisy dochází v Horních a Dolních Rakousích až v druhé polovině 17. století; nadto jsou rakouské knihy většinou zamě-

¹ Srv. Chaloupecký, I.: *Stav a úlohy výzkumu novoveku*, Historický časopis 39, 1991, s. 398–403. Horská, P.: *Česká historická demografie*, ČCH 89, 1991, s. 519–532. Čechura, J.: *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (Perspektivy dalšího studia)*, ČCH 88, 1990, s. 465–498. Mikulec, J.: *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČCH, 88, 1990, s. 119–130.

² Zde J. Čechura kvalifikuje pozemkové knihy ze 16. století jako: „... základní pramen pro studium rolnické malovýroby“. Čechura, J. c., s. 486. Mikulec, J. c., s. 119–120.

³ Jde pouze o knihy vedené vrchností. Knihy vedené městy a obcemi jsou uloženy v příslušných fondech okresních nebo městských archivů. Počet byl zjištěn excerpací lístkového katalogu pozemkových knih uložených v MZA Brno. Za jeho laskavé zapůjčení děkuji PhDr. M. Zaoralové a PhDr. B. Smutnému.

řeny k evidenci zástavního práva a až koncem 17. století se zápis v nich stává obligatorním. V Německu se PK objevují v 2. polovině 17. století, avšak i zde je především jejich posláním evidence hypoték. V okruhu francouzského práva existovaly pro hypotéky inskripční rejstříky bez principu specializace a transkripční pro převody nemovitostí; ve Švýcarsku jsou jen náhodně knihy protokolární. Všechny tyto knihy pocházejí až z 18. století.⁴

Tato práce si klade za cíl co možná nejuplněji zmapovat bádání o pozemkových knihách v české historiografii za poslední čtvrtstoletí (1965—1990). Chce napomoci všem, kdo mají zájem o tento informačně bohatý druh pramene, udělat si představu, jak historický výzkum přispěl k jeho poznání a využití.⁵

Proč právě k roku 1965 klademe počátek našeho studia?

V polovině 60. let se začínají objevovat první výsledky široce koncipovaného archivního úkolu, jehož obsahem byla komplexní evidence všech pozemkových knih v českých zemích.⁶ Postupně dokončované fondy rozšířily zájem o pozemkové knihy nejprve v řadách archivních pracovníků.⁷ Nejen prováděný soupis, ale i práce některých badatelů jako by uzavíraly jedno a začínaly druhé období výzkumu.

V roce 1963 vyšla průkopnická monografie Vladimíra Procházky *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*.⁸ Předcházelo jí dlouhodobé autorovo studium velkého množství českých pozemkových knih⁹ a nepříliš četné starší literatury o nich.¹⁰

Knihy vytvořila velmi solidní základ pro další studium pozemkových knih. Především se věnovala právnímu významu pozemkových knih (určení velikosti práv poddaných k zakoupené nemovitosti), jejich formálnímu rozboru, rodinnému a dědickému právu k poddanské nemovitosti, snažila se klasifikovat typy jednotlivých usedlostí. I když byly v některých případech Procházkovy názory korigovány dalším studiem (především Josefem Tlapákem), zůstává kniha základním právním kompendiem pro poznání pozemkových knih zejména 16. a 17. století.

Dalším důvodem časové lokace počátku našeho studia do poloviny

⁴ Hlouběji o tom Procházka, V.: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 5—7.

⁵ K práci byly využity studie, ve kterých jsou pozemkové knihy jediným nebo nejdůležitějším pramenem studia, nikoliv okrajovým.

⁶ O tomto úkolu se lze více dozvědět v článku Čechové, G.-Hladíka, Č.-Holla, I.-Radimského, J.-Volfa, M.: *Soupis starých pozemkových knih*, AČ 11, 1961, s. 6—16. V úvodu je poučná historie manipulace s pozemkovými knihami.

⁷ O postupu práce a problémech s ní spojených jednali účastníci Semináře o soupisu starých pozemkových knih. Viz AČ 16, 1966, s. 106—107.

⁸ Praha 1963, 585 s.

⁹ Vydání knihy předcházelo několik přípravných studií: Procházka, V.: *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, Časopis Společnosti přátel starožitností 68, 1960, s. 80—82. Týž: *Trhová smlouva na poddanskou nemovitost v Čechách v 16. a 17. století*, Sborník historický 10, 1962, s. 93—144. Týž: *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, Český lid 49, 1962, s. 55—63.

¹⁰ Tato práce obsahuje úplnou bibliografii starší literatury o pozemkových knihách.

60. let je vystoupení Josefa Hanzala.¹¹ V jeho úvodu autor konstatoval „neutěšený“ stav studia pozemkových knih (totéž učinil V. Procházka v úvodu své knihy). Kladl důraz na poznání předbělohorských knih, provedl rozdělení tohoto pramene na několik druhů (o tom více později) a snažil se vytýčit nové možnosti a úkoly v bádání o PK. Soudím, že jeho cílem bylo zájem o tento pramen „přehodit na jinou kolej“. Od právně historického bádání k poznání sociálně ekonomického stavu poddaných.

Z výše uvedených poznámek vyplývá zdůvodnění časového omezení naší práce. Nyní můžeme přistoupit k vlastní analýze historického poznání pozemkových knih v tomto období.

Nejdříve se rozproutila na stránkách Archivního časopisu diskuse o správné terminologii pramene.

Stanislav Polák vystoupil se studií, ve které upozorňuje na složitost a nejednotnost terminologie v dřívější literatuře.¹² Shrnuje okruhy názorů:

Badatelé F. Vacek, V. Černý, M. Volf rozuměli pod pozemkovou (gruntovní) knihou vždy jen knihu vedenou vrchností pro nemovitosti poddaných. Jejich názory se různily pouze v tom, zda raději užívat termín „pozemková kniha“ (pro něj F. Vacek a V. Černý) nebo „gruntovní kniha“ (M. Volf). Tyto pojmy se běžně používaly vedle sebe.

Potíže nastaly v okamžiku, kdy v metodickém článku pro soupis pozemkových knih nastalo u starších knih dělení na městské a gruntovní (obě skupiny jsou dále segmentovány). Tím došlo k nadřazení pojmu „pozemkové knihy“ nad termíny „městské knihy“ a „gruntovní knihy“.¹³

J. Hanzal se přiklonil k dělení PK na 3 druhy: rustikální vesnické pozemkové knihy, městské knihy poddaných měst a dominikální vesnické pozemkové knihy.

M. Tratírek pokládá za gruntovní knihy knihy vedené pro poddanské nemovitosti vrchnostmi nebo jednotlivými vesnicemi a městečky. Do pojmu zahrnul i městské knihy městeček, nikoliv knihy poddanských měst.

S. Polák nabízí toto řešení: Pro období od počátku vedení knih do 80. let 18. století užívat termínu „gruntovní knihy“ pro knihy vedené vrchnostmi (i městskými) a v užším významu užívat termínu „městské knihy“. S. Polák upozorňuje, že zde není ostrá dělicí hranice, a proto jako jednoznačné kritérium pro stanovení názvu knih ze starší (předjosefínské) doby určuje provenienci knih. Pro knihy z období pozdějšího užívat pojem „pozemkové knihy“.¹⁴

Jiného názoru je Oldřich Turčín, který preferuje pouze termín „pozemkové knihy“.¹⁵ Domnívá se, že je ho nutné používat v dvojím smyslu. Jednak pro knihy založené a vedené okresními soudy podle knihovního

¹¹ Hanzal, J.: *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, Sborník archivních prací 14, 1964, s. 39–56.

¹² Polák, S.: *Knihy pozemkové a knihy městské (Poznámka k diplomatické terminologii)*, AČ 16, 1966, s. 208–215.

¹³ Čechová—Hladík—Holl—Radimský—Volf, l. c., s. 10.

¹⁴ Polák, l. c., s. 212.

¹⁵ Turčín, O.: *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98–101.

zákona z roku 1871,¹⁶ jednak v širším smyslu pro všechny úřední knihy, které jim předcházely, včetně desk zemských. Shodl se s S. Polákem v tom, že pro diplomatickou terminologii je provenience knih jediným jednoznačným kritériem pro stanovení názvu starších knih. S. Polák přijal Turčinův výklad za poučný po stránce věcné, ale odmítl jeho terminologické řešení dvojsmyslností pojmu „pozemkové knihy“.¹⁷

S. Polák navrhuje pro Turčinův termín „pozemkové knihy v širším smyslu“ označení „knihy k pojištění nemovitostní (pozemkové) držby“. Uznává, že jeho výraz je obširnější, ale zato zřejmý bez dalšího vysvětlování. Jeho obsah je široký a rozmanitý, čímž odpadá nebezpečí, že by se často pojednávalo o tak různorodém materiálu a docházelo tím k nesnázím při opakování víceslovného názvu. Tento malý nedostatek vyvažuje přesnost terminologie.¹⁸ Termínu „pozemkové knihy“ ponechal jediný význam (viz první Polákův článek).

Po této výměně názorů problém terminologie ustal, ale to neznamená, že byl definitivně vyřešen. Statisticky častěji se používalo pojmu „pozemkové knihy“ než jiného označení. Zdá se tedy, že praxe rozhodla ve prospěch tohoto termínu. Velkým problémem však zůstává obsahová náplň pojmu. Nelze plně souhlasit ani s nejnovější definicí pojmu „pozemkové (gruntovní) knihy“¹⁹ od Ivana Hlaváčka.²⁰ Tato definice je přesná pouze pro část knih ze 16. až poloviny 19. století, protože některé knihy kromě patrimoniálních kanceláří byly vedeny na městských nebo obecních úřadech, od roku 1850 na soudech. Podle ní majetkové záležitosti mohly být zapisovány do zrušení poddanství (odtud poddanské záležitosti), ale knihy byly vedeny dále. V naprosté většině případů jde o zakoupení usedlosti, nikoliv tedy o majetek všech poddaných. Pokusme se o definici, která by přihlížela ke všem těmto okolnostem.

Pozemkové knihy jsou knihy, do kterých se zapisovaly zápisy týkající se majetkoprávních změn zakoupených poddanských usedlostí. Byly vedeny většinou vrchnostmi (šlechta, církev nebo města) v jejich kancelářích, popřípadě městskými nebo obecními úřady. Od roku 1850 jsou vedeny u soudů. Od 80. let 18. století postupně zachycují jakékoliv nemovitosti a změny v jejich majetkoprávním držení, což nabylo úplné platnosti vydáním zákona o pozemkových knihách z roku 1871.

* * *

¹⁶ Říš. zák. č. 95 z 25. července 1871.

¹⁷ Polák, S.: *Několik poznámek k „Několika poznámkám...“*, AČ 17, 1967, s. 218 až 219.

¹⁸ Toto označení se neujalo. Dnes je tato skupina pramenů zařazena pod termín knihy úřední. Viz Hlaváček, I. — Kašpar, J. — Nový, R.: *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 1988, s. 200.

¹⁹ Samotné heslo ukazuje na jedné straně přetrvávající nejednotnost označení, na druhé straně převažující roli termínu „pozemkové knihy“.

²⁰ Viz citace dříve v poznámce č. 18. Na s. 200 Ivan Hlaváček píše: „Knihy pozemkové (gruntovní) — obsahují zápisy, týkající se majetkových otázek v poddanských záležitostech. Byly vedeny patrimoniálními kancelářemi.“

V roce 1966 se objevuje první souhrnná práce čerpající z dokončeného soupisu pozemkových knih v určitém regionu.²¹ Miroslav Volf v ní shrnul poznatky o pozemkových knihách Středočeského kraje. V úvodu studie odmítá Procházekův názor na vznik pozemkových knih jako důsledek rozvoje režijního velkostatku. Zdůrazňuje význam rušení odúmrtí a rozklad rodového nedílu pro zakládání knih.²² Rozhodnutí přiklonit se definitivně k jednomu či druhému názoru nám komplikuje velká obsahová roztržitost PK 16. století.

M. Volf dále věnuje pozornost časté manipulaci s knihami. Změna ve vedení pozemkových knih od vrchnostenských koncelářů (popř. městských a obecních úřadů) k okresním soudům často způsobila rozštěpení fondu. Některé soudy si vzaly celý soubor knih, jiné z nedostatku místa jen nejnovější a staré knihy zůstaly u dřívějších původců. Některé lokality si samy vyžádaly návrat starých knih.²³

Pro případné srovnání jsou zajímavé údaje o založení některých druhů pozemkových knih v této oblasti. Například nejstarší kniha inventářů je z panství Poděbrady z roku 1678²⁴ nebo nejstarší kniha svatebních smluv je z téhož panství již z roku 1563.²⁵

Ze sociálně ekonomického hlediska jsou poučné Volfovy výklady o kupní ceně usedlostí a určení vlivů na stanovení její výše (dohoda dědiců, vliv živelných pohrom, požárů, úmrtí hospodáře, velikosti hypotečních dluhů aj.), o různých typech výměnku, o spolcích poddaných se záměrem čelit následkům odúmrtí. Nelze zapomenout ani na poznámky věnované úvěru na vesnici, který byl poskytován ze zádušních a sirotčích pokladen (úrokově méně výhodná byla možnost půjčky u lichvářů ve městech).²⁶ Často právě o vedení sirotčích peněz nacházíme záznamy v pozemkových knihách.²⁷ Ve stínu předcházejících poznatků zůstal Volfův pohled na hodnotu a význam PK, který se nijak výrazně neliší od názorů V. Procházky a J. Hanzala.

I přesto můžeme konstatovat, že tento typ článků je velmi zdařilým činem, protože umožňuje následujícím badatelům udělat si představu o tom, jaké typy knih se objevují v daném kraji, které jsou nejstarší, a tudíž pro historické bádání nejcennější, čím jsou knihy v této oblasti specifické, ať už po stránce formální nebo obsahové. Bohužel, nenašli jsme další práce tohoto druhu z jiných regionů.

* * *

²¹ Volf, M.: *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, Sborník archivních prací 16, 1966, s. 50—127.

²² Volf, l. c., s. 51.

²³ Volf, l. c., s. 59.

²⁴ Volf, l. c., s. 98.

²⁵ Volf, l. c., s. 100.

²⁶ Volf, l. c., s. 117.

²⁷ Moravský zemský archiv v Brně, F 78 Pernštýn statek, kartón 339, Pozemková kniha (sirotčí) z let 1545—1590.

V jihomoravském kraji se soupisem PK zabýval především Ivan Štarha.²⁸ Ve svém článku se omezil na jeden důležitý problém — na otázku původce knih.²⁹ Dospěl k zajímavým závěrům:

1. Většinu pozemkových knih na území Jihomoravského kraje vedly patrimoniální úřady, menší část vedly knihovní úřady měst, městeček a vesnic.
2. Knihy vesnic a městeček patřících k městským statkům královských i ostatních měst vedly většinou magistráty, naopak knihy židovských obcí povětšinou vrchnost.
3. Ze srovnání počtu lokalit Jihomoravského a Severomoravského kraje, které vedly pozemkoknižní agendu mimo patrimoniální správu, Štarha zjistil velké rozdíly. V prvním z nich je počet několiknásobně vyšší (82 : 12). Je způsoben velkým počtem těchto lokalit v okresech Břeclav, Znojmo a na jihu okresu Brno-venkov (celkem 42), z něhož autor upozorňuje na odlišný vývoj jihu Moravy. Problematikou PK břeclavského okresu, které nebyly vedeny vrchnostenskými úřady, se Štarha zabýval i později,³⁰ ale k obecnějšímu zdůvodnění se neodhodlal.

Na základě výše uvedených poznatků pak přistoupil Státní archiv v Brně k delimitaci PK do příslušných archivů a fondů.³¹

Naposledy se problematikou vedení pozemkových knih zabýval Josef Tlapák.³² Zaměřil se na nejstarší PK (hlavně ze 16. a 17. století) z území někdejšího brněnského a uherskohradištského kraje, v nichž zjistil hojný výskyt vedení knih městskými a obecními úřady.³³ Většinu práce zaujímá výčet jednotlivých případů vedení knih a jejich historie. Velmi cenné jsou jeho zobecňující závěry (zde nutné přihlídnout k lokální omezenosti výzkumu), ve kterých konstatuje častější účast měst, městeček a obcí z oblastí osídlených německým etnikem na vedení PK, nikoliv však absolutní. Méně často se s podobnými výsadami setkáváme v oblastech slovanských a smíšených. J. Tlapák poukazuje na starý původ těchto výsad, které byly součástí samosprávy propůjčené kolonistům, a později

²⁸ Štarha, I.: *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200—205.

²⁹ K řešení využil také protokolů o předání pozemkových knih od knihovních úřadů k okresním soudům, které se zasílaly apelačnímu, resp. vrchnímu zemskému soudu v Brně.

³⁰ Štarha, I.: *Městské a vesnické knihovní úřady na Břeclavsku*, Jižní Morava 4, 1968, s. 109—114.

³¹ Za základ pro delimitaci byl vzat rok 1850, kdy panství, města, městečka a vesnice odevzdávaly pozemkové knihy okresním soudům. Knihy předávané městy, městečky a obcemi byly navrženy k delimitaci do okresních archivů, naproti tomu všechny knihy, které předávala panství, byly přiřazeny k fondům velkostatků. Výjimkou byly hlavní knihy, v nichž původce napsal jen základní stav, tj. jména majitelů usedlostí, ale všechny další zápisy již prováděl soud. Ty byly delimitovány okresním archivům do fondů příslušných soudů (srv. Štarha, I.: *K soupisu*, s. 204—205).

³² Tlapák, J.: *K problematice vedení pozemkových knih poddanými na území někdejšího brněnského a uherskohradištského kraje do závěru feudálního období*, Vědecké práce Zemědělského muzea (VPZM) 24, 1984, s. 125—139.

³³ Na rozdíl od Štarhy konstatuje hojný výskyt v celém brněnském kraji.

za změněných poměrů se adaptovaly též v českém jazykovém prostředí.³⁴ Poučná je Tlapákova periodizace vedení PK. Stanovil tři časově se překrývající, kvalitativně odlišně varianty s přechodnými formami.

V první alternativě se projednání purkrechtu odbývá před rychtářskými úřady bez zasahování vrchnostenských zástupců. Města a obce disponují částkami ze splátek na nákup, spravují sirotčí peníze a výnosy z úředních tax. Od poloviny 16. století dokladů pro ni rychle ubývá.

Pro druhou alternativu je charakteristické projednávání purkrechtních záležitostí před soudy měst a obcí s pravidelnou přítomností panských úředníků, kteří schvalují a potvrzují soudní výroky. Města i obce si podržují většinou správu purkrechtních i sirotčích peněz, větší či menší díl z výnosu tax, kdežto odúmrtní a pokutní peníze patří vrchnosti.

Třetí alternativa se vyznačuje odbouráváním starých výsad měst a obcí a přechodem vrchnosti k vlastnímu zabezpečování pozemkoprávní agendy. Její rozvoj je spojen především s koncem třicetileté války, nicméně leckde si lokality svou výsadu na vedení pozemkových knih uhájily až do závěru feudálního období.³⁵

V poznání právně ekonomické problematiky pobělohorského venkova sehrály PK ještě jednu velmi důležitou roli zásluhou J. Tlapáka. Jak správně uvedl J. Mikulec, podařilo se mu objasnit na základě jejich pečlivého studia doplněného dalšími prameny více než osmdesát let otevřenou otázku zakupní a nezakupní držby poddanské usedlosti.³⁶ V sérii článků³⁷ odmítl názor J. Pekaře, který ztotožnil vznik nezakoupené držby usedlostí s předhusitským českým právem.³⁸ Přiklonil se na stranu J. Kalouska, jenž vznik nezakupní držby kladl až do pobělohorského období.³⁹ Dále se mu podařilo zmapovat rozšíření nezakoupených poddanských usedlostí v Čechách na přelomu 60. a 70. let 18. století.⁴⁰ V jednotlivých krajích sleduje vlivy, které měly dopad na rozvoj či útlum nezakupní držby usedlostí.

Vlivy brzdící rozvoj nezakupní držby v určité oblasti:⁴¹

1. Existence velkých feudálních sídel (tj. kompaktnost feudální držby).
2. Osídlení německým obyvatelstvem.

³⁴ Tlapák, l. c., s. 133.

³⁵ Tlapák, l. c., s. 133—134.

³⁶ Mikulec, l. c., s. 119.

³⁷ J. Tlapák své poznatky shrnul pro oblast Čech do studie: *K některým otázkám poddanské nezakupní držby v Čechách v 16. až 18. století*, Právněhistorické studie 19, 1975, s. 177—209. Pro Moravu zatím shrnující práci nevydal, jde pouze o dílčí studie: *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezakupní držby poddanské půdy v někdejší Uherskohradištském kraji*, VPZM 17, 1977, s. 127 až 144; 18, 1978, s. 77—101. *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezakupní držby poddanské půdy v někdejší Brněnském kraji*. Část 1, 2, 3, VPZM 20, 1980, s. 41—64; 22, 1982, s. 197—226; 23, 1983, s. 219—250. *Původ, vznik, rozšíření a likvidace nezakupní držby poddanské půdy v někdejší znojemském kraji* (1. část), VPZM 25, 1985, s. 127—168.

³⁸ Tlapák, J.: *K některým otázkám*, s. 190, 191 a 197.

³⁹ Tlapák, l. c., s. 190, 191 a 197.

⁴⁰ Tlapák, l. c., s. 205 (přehledná mapka).

⁴¹ Tlapák, l. c., s. 180 an.

3. Kraj byl ušetřen od zkáz třicetileté války.

4. Region byl v úrodné oblasti.

J. Tlapák vyvrátil starší názory o převážně nezakupní držbě půdy v pobělohorských Čechách, provedl periodizaci držby nemovitostí poddanými od konce 16. století do zrušení poddanství (až v posledních desetiletích patrimoniální správy byly všechny usedlosti spravovány purkrechtem⁴²), připomněl, že z převodů nezakoupené držby usedlosti do zakoupené plynuly do panských důchodů částky jdoucí do statisiců zlatých.⁴³

* * *

Již dříve jsme uvedli, že J. Hanzal měl snahu přeorientovat studium PK od právně historického bádání k sociálně ekonomickému. V námi sledovaném období se využívalo knih ke studiu cen usedlostí, dějin obcí a později k sociálně ekonomickým rozborům života poddaných. Dějiny cen a mezd byly velmi intenzívně studovány v 60. a 70. letech. Výsledky tohoto úsilí byly publikovány ve dvou sbornících, ve kterých je možné se seznámit s hlubšími podrobnostmi.⁴⁴

Na uplatnění pozemkových knih v regionální historiografii upozornil Oldřich Svozil ml.⁴⁵ Snažil se na základě rozboru nejstarší přívozské knihy (1606–1803) ukázat možnosti využití tohoto pramene pro poznání života poddanské vsi v 17. a 18. století. Sám přiznává, že jde pouze o naznačení problematiky, nikoliv o komplexní zpracování.⁴⁶

K obsáhlejším sociálně ekonomickým rozborům života poddaných na základě údajů pozemkových knih přistoupila Helena Gregorová a později Bronislav Chocholáč.

H. Gregorová ve své práci⁴⁷ vyšla z kvalitního formálního a obsahového rozboru pozemkových knih pražské metropolitní kapituly ze 16. a 17. století a zaměřila se na sledování vlivu placení odúmrti na zatížení poddaných. O její výši svědčí skutečnost, že tvořila těsně před Bílou horou zhruba jednu třetinu stálých platů.⁴⁸ V závěru práce shrnuje důvody vybírání odúmrti, které lze rozdělit do 2 skupin. Do skutečné odúmrti řadí případy dědění po sirotcích a nejsou-li dědici; spíše do pokut zahrnuje: vraždu, krádež, útěk z panství, přestupky proti mravnosti a formální přestupky.⁴⁹

⁴² Tlapák, l. c., s. 196.

⁴³ Tlapák, l. c., s. 198.

⁴⁴ *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1, Studia historica V, 1971, 221 s. *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života lidu v Čechách v 17. — 19. století II*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, Studia historica XVII, 1977, 191 s.

⁴⁵ Svozil, O. ml.: *Nejstarší pozemková kniha poddanské vsi Přívozu (Příspěvek k dějinám obce v 17. a 1. polovině 18. století)*, Ostrava 7, 1974, s. 255–266.

⁴⁶ Svozil, l. s., s. 266.

⁴⁷ Gregorová, H.: *Pozemkové knihy pražské metropolitní kapituly v 16. a 17. století (Pramen ke sledování zatížení poddaných)*, SAP 29, 1979, s. 277–317.

⁴⁸ Gregorová, l. c., s. 311.

⁴⁹ Gregorová, l. c., s. 312.

B. Chocholáč studoval zápisy několika vesnic perněstejnského panství ze 16. a 17. století.⁵⁰ Zde sledoval zejména zadluženost poddanských usedlostí (v průběhu třicetileté války se stává absolutní, aniž je panství výrazně zasaženo jejími přímými následky), s níž analogicky roste doba splatnosti gruntu, vztah ceny gruntu a jeho velikosti a skupování gruntovních peněz hospodářem na usedlosti nebo cizími osobami.⁵¹

Za hlavní bod výzkumu lze označit stanovení procentuálního poměru vejrunků na celkovém zatížení gruntu. V předbělohorském období dosahuje na některých usedlostech tento podíl více než 50 %. Postupně klesá, ale ještě v roce 1637 činí více než 25 %.⁵²

Nakonec se pokusme charakterizovat studium pozemkových knih v námi sledovaném období. Větší zájem v 2. polovině 60. let je způsobený jednak dokončením soupisu PK a jejich delimitací do příslušných archivů a fondů, jednak dozrívajícím zájmem o tyto prameny z konce 50. a počátku 60. let. Byly zde řešeny čtyři okruhy problémů: terminologické, obecného využití knih z určité oblasti, otázky vedení PK a počátek studia o nezakoupené držbě usedlostí.

V 70. a 80. letech zájem o pozemkové knihy výrazně poklesl. J. Tlapák pokračoval úspěšně v bádání o nezakoupené držbě usedlostí, dále řešil otázku vedení PK. V 70. letech se k němu připojila s tematikou sociálně ekonomického postavení poddaných jen H. Gregorová a v 80. letech B. Chocholáč. Hanzalova výzva k hlubšímu studiu pozemkových knih z hlediska sociálně ekonomického se téměř minula cíle.

Zde je na místě znovu podotknout fakt, že v naší práci jsme využívali studií, ve kterých PK byly jediným nebo nejdůležitějším pramenem bádání. Pochopitelně častěji bylo pozemkových knih využíváno jako prameny doplňkového.

Na závěr bychom věnovali několik poznámek možnostem dalšího studia pozemkových knih s důrazem na sociálně ekonomickou problematiku poddaných.

Pro obrovské množství materiálu je nutné výzkum zaměřovat na reprezentativní sondy do různých panství, jejichž majitelem je šlechta, církve nebo město. Později shromažďovat výsledky pro větší oblasti až do úrovně zemí, které je nutné zobecňovat při zachování individuálních jevů různých regionů. Časově je výzkum omezen dobou vedení knih, ovšem prioritou by měly mít starší knihy. V řadě případů jsou jediným obsáhlejší pramenem pro danou lokalitu.

⁵⁰ Chocholáč, B.: *Zadluženost a poddanské dávky (Příspěvek ke studiu sociálně ekonomických problémů poddaných v 2. polovině 16. století na základě rozboru perněstejnských pozemkových knih)*, Jižní Morava 25, 1989, s. 75–87. T ý ž: *K hospodaření poddaných na perněstejnském panství v druhé polovině 16. a první polovině 17. století*, ČMM 109, 1990, s. 83–111.

⁵¹ Chocholáč, B.: *K hospodaření poddaných*, s. 84–102.

⁵² Chocholáč, I. c., s. 102 an. Upozorňuji na chybu v legendě u grafu na s. 110 (záměna vejrunku a berně) a na zrcadlové obrácení grafů (rok 1582 má být nahoře, nikoliv dole atd.), způsobené otočením nákresu o 180° v tiskárně, proto doporučuji přehledné tabulky na s. 105–106.

Velmi poučná by byla kombinace několika druhů pramenů (urbáře, účty, matriky, soupisy obyvatel, pozemkové knihy aj.) pro co možná nej-přesnější zobrazení života na vesnici. Různé prameny by umožnily pohled z několika zorných úhlů. Tímto způsobem lze například sledovat celkové hospodářské zatížení poddaných, pomoc vrchnosti na jednotlivých gruntech, stanovení počtu obyvatel na usedlosti aj.

Z ekonomického hlediska poznání okamžitého a absolutního zadlužení usedlosti nám umožní nahlédnout do momentální hospodářské situace na gruntu, stejně jako skupování gruntovních peněz hospodářem nebo jeho pravidelnost kladení vejrunku. Právě pokládání nebo nepokládání splátek, zdá se, velmi citlivě odráží výkyvy poddanského hospodářství nebo následky různých katastrof.⁵³ Zde se nabízí styčná plocha k mezioborovému studiu s historickou klimatologií.

Zajímavé jsou záznamy o vyplácení vejrunku z gruntu vrchnosti. Buď nechala vrchnost usedlost sama postavit (popř. opravit), prodala ji a bere si svůj vložený podíl, nebo jí propadly dědické podíly následkem odúmrti, pokut za zběhnutí, trestního činu nebo mravnostního deliktu. Lze z nich poznat na jedné straně ekonomickou pomoc vrchnosti jednotlivým poddaným, na druhé straně výskyt pokutovaných jevů, u kterých je možné sledovat, z jakých majetkových vrstev se rekrutují jednotlivé případy.

Pozemkové knihy (z nich hlavně sirotčí knihy) nám dovolují nahlédnout do tvorby úvěru na vesnici. Předchůdce pozdějších záložen můžeme hledat v sirotčích a zádušních pokladnách. Je všeobecně známý fakt, že v pozdním feudalismu byla velká nouze o hotové peníze. Často byl brán úvěr za podstatně nevýhodnějších podmínek, než jaké dávaly sirotčí a zádušní pokladny.

Význam sirotčích pokladen je nutné zkoumat nejméně ze dvou úhlů:

1. Jakým způsobem a v čem podporovaly sirotky?
2. Komu a na co poskytovaly krátkodobé úvěry?

Výše uvedené sociálně ekonomické jevy sledované v dlouhodobé řadě by mohly poodhalit nové pohledy na stratifikaci vesnice. Jsou schopny poskytnout uspokojivou odpověď na několik otázek. Například: Platí názor, že schopné grunty z 2. poloviny 17. století jsou také výnosné na konci 18. století či nikoliv? Kdy se vytvářela vrstva bohatých sedláků typická pro 2. polovinu 19. století? Jsou to praprotomci původních zákupních rychtářů, víceláníků nebo jsou to osoby z jiné lánové kategorie?

Zápisy z pozemkových knih mohou posloužit nejen sociálně ekonomickým dějinám, ale i jiným oborům. Ke studiu demografických poměrů na vesnici je možné využít sirotčích knih. Hojně obsahují soupisy celých rodin v okamžiku úmrtí hospodáře (jsou to totiž potenciální dědicové). V 16. století, kdy většinou chybí matriční záznamy, mohou přispět k poznání velikosti rodin. V kombinaci s matričními záznamy lze stanovit mortalitu v neúplných rodinách. Pozemkové knihy jsou dále výborným pramenem k poznání tvorby příjmení v jednotlivých regionech. Zdá se,

⁵³ Srv. Míka, A.: *Sociálně ekonomická struktura českých zemí před třicetiletou válkou*, Sborník historický 23, 1976, s. 38 an.

že 16. století a 1. polovina 17. století je počátkem jejich častějšího tvoření. Ani zájemce o studium místních názvů nepřijde při bádání v těchto knihách zkrátka.

ÜBER DAS STUDIUM DER GRUNDBÜCHER

Der Autor bemüht sich in folgender Studie um die Zusammenfassung der Erkenntnisse von Grundbüchern während der letzten 25 Jahre (1965—1990). Er hat aufmerksam auf die terminologischen Probleme, auf die Weise der Grundbücherführung, auf die Studien über den uneingekauften Besitz der Liegenschaften und über die sozial-ökonomischen Geschichte der Untertanen, die in dieser Periode aus den Eintragungen der Grundbücher studiert werden, gemacht.

Trotz einiger anregenden Arbeiten (besonder von J. Hanzal, J. Tlapák, M. Volf und anderen) muß man der Gesamtniedergang des Interesses für die Forschung in den Grundbüchern festgestellt werden. Es geht vor allem um die Ausnutzung der Grundbücher zur sozial-ökonomischen Analyse des Lebens von Untertanen, wo sich die Möglichkeit der Kombination mit anderen Archivquellen (die Urbare, die Rechnungen, die Matrikeln, die Verzeichnisse der Einwohner und andere) anbietet. Auf diese Weise kann man die gesamte wirtschaftliche Belastung der Untertanen, den prozentuellen Anteil der „Vejrunk“ an der Höhe der Feudalrente und der Steuerhöhe, die Herrschaftshilfe den eigentlichen Landwirten, die Festsetzung der Bewohnerzahl auf der Liegenschaft und andere folgen.

Die Grundbücher ermöglichen in die Kreditbildung auf dem Lande, in die Heimfall- und Strafenzahlungshöhe für den Landwirt, in den momentanen wirtschaftlichen Stand eigentlicher Liegenschaft einsehen. Die Einschreibungen der Rückzahlungen oder ihre Abwesenheit reflektieren empfindlich die Ausschläge der Untertanenwirtschaft oder unselige Folgen der verschiedenen Katastrophen (hier gibt es reale Möglichkeit des Zwischenfachstudiums mit der historischen Klimatologie).

Mit der Andeutung der anderen Möglichkeit des Studiums im Schluß der Arbeit bemüht sich der Autor die tiefere wissenschaftliche Interesse für diese sehr reiche historische Quelle für die Geschichte des 16.—19. Jahrhunderts wiederaufzunehmen.

Übersetzt von J. Chocholáčová

